

UOT – 1(09)

Aynur Əliyeva
Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası

FƏLSƏFƏDƏ XX ƏSR EKZİSTENSİALİZM NÜMAYƏNDƏLƏRİ

Ekzistensializm fəlsəfədə formalaşan cərəyanlardan biridir. Ekzistensializmin nümayəndələri öz elmi əsərlərində insan azadlığı probleminə üstünlük vermişlər. Məqalədə ekzistensialist filosofların yaradıcılığı barədə təhlil aparılır. Bu filosofların istifadə etdiyi kateqoriyalara münasibət bildirilir. Qeyd olunur ki, ekzistensialistlərin irəli sürdüyü ən ümumi problem həyatın mənası, insanın dünyada yeri və onun özünə həyat yolu seçməsi məsələsidir.

Ekzistensializm XIX əsrin ortalarında Qərbdə çox dəbdə olan fəlsəfi cərəyanlardan biridir. Onun ən görkəmli nümayəndələri Almaniyada, M.Haydegger və K.Yaspers, Fransada Q.Marsel, J.P.Satr, A.Kamyu, İtaliyada N.Abbanyano, ABŞ-da U.Barrerrdir. Bu fəlsəfə öz metodunu xeyli dərəcədə alman filosofu E.Husserlin fenomenologiyasından, onun ilkin ideyalarını isə Danimarkanın din mütəfəkkiri S.Kyerkeqorun əsərlərindən götürmüşdür.

Ekzistensializmə görə fəlsəfənin vəzifəsi elmin problemləri ilə deyil, sırf insan varlığının (mövcudluğunun) məsələləri ilə məşğul olmaqdan ibarətdir. İnsan öz iradəsindən asılı olmayaraq bu dünyada, öz taleyinə atılmışdır və o, ona yad olan aləmdə yaşayır, onun varlığı hər tərəfdən sirli işarələrlə, simvollarla əhatə olunmuşdur. Həyat olduqca irrasionaldır, onda hər hansı bir formada iztirab üstünlük təşkil edir. Qorxu ekzistensializmi fəlsəfənin ən mühüm anlayışıdır. Dünya mənasız və anlaşılmaz olduğu üçün daha da qorxuludur. İnsanı hər addımda pislik güdür. İnsanlar “bir-biri üçün” pərdəsi altında bir-birinə qarşı hərəkət edirlər. Ekzistensializm insanın hər şeydən əvvəl hədsizlərə, emosiyalara yanaşmasına əsaslanır: o, ətrafda baş verənlərə nəinki nəzəri, intellektual, həm də hər şeydən əvvəl emosional formada öz münasibətini bildirir.

İnsan nə üçün yaşayır, onun həyatının mənası nədir; o, dünyada nə kimi yer tutur, öz həyat yolunu necə seçir? Bunlar insanları narahat edən olduqca mühüm məsələlərdəndir. Lakin ekzistensialistlər bu məsələləri elmi şəkildə həll etmirlər. İş ondadır ki, mövcudluq dedikdə onlar şəxsiyyətin mənəvi varlığını, şüurunu nəzərdə tuturlar. Yaspers yazırdı ki, mövcudluq şüurdur və mən şüur kimi mövcudam. Mövcudluğu təhlil etmək şüuru təhlil etmək deməkdir. İnsan özünün mövcudluğunu anlamaq üçün yalnız Yaspersin “sərhəd situasiyaları” adlandırdığı xüsusi şəraitə düşməlidir. Ölüm, əzab, qorxu, müqəssirlik və s. bu qəbildəndir. Dünyanı dərk etməyin ən etibarlı üsulu intuisiya “ekzistensial nurlanmadır” [4, s.149].

Ekzistensializmdə insanın “öz-özünü” seçməsi kimi müəyyən edilən azadlıq problemi mühüm yer tutur. İnsan özünü azad surətdə necə seçirsə, elə də olur. Ekzistensializmdə azadlıq tam indeterminizm ruhunda, yəni hər hansı bir qanunauyğunluqdan, səbəbiyyət asılılığından, onlardan asılı olmadan şərh edilir. O, nə səbəbə, nə də əsasə yol vermir. Buna görə də azadlıq indinin keçmişdən, gələcəyin isə indidən müstəqilliyini tələb edir. Lakin azadlıq fəaliyyət azadlığı kimi deyil, seçmə azadlığı yaxud subyektin ondan asılı olmayan mühitə münasibəti kimi şərh edilir. Subyekt öz vəziyyəti ilə azad surətdə razılaşa bilər. Ya da eyni ilə sərbəst surətdə düşdüyü vəziyyəti qəbul etməyə bilər. Obyektiv situasiya öz-özlüyündə bizim azadlığımızı məhdudlaşdırmır, yalnız onu məhdudiyyət kimi həyəcanlandırır. Məsələn, məhbus yaxud qul özünün düşdüyü vəziyyətə öz münasibətini müvafiq surətdə müəyyənləşdirərək “azad” ola bilər. Bundan belə bir nəticə çıxır ki, insanın vəzifəsi dünyanı dəyişdirməkdən ibarət deyil, özünün ona olan münasibətini dəyişməkdən ibarətdir.

Ayrı-ayrı nümayəndələrinin dini yaxud ateist meyillərindən asılı olmayaraq müasir ekzistensializm dünyagörüşü sistemi kimi insanı əhatə edən aləmin hər tərəfində ancaq neqativ cəhəti görən, varlığı və şüuru dağılma, parçalanma, məhv olma, yaxud böhran vəziyyətində təsvir etməyə çalışan bir təlimdir. Ona görə də bu fəlsəfəyə haqlı olaraq “böhran fəlsəfəsi” də deyirlər.

Ekzistensializmin birmənalı şərh edilməsi həddən artıq bəsitləşdirmə olardı. Onda ki fərziyyəlilik prinsipi qətiyyənlə kənarlaşdırılma ilə eyni mənalı deyildir, o, insanın ictimai həyata və hətta mübarizəyə cəlb edilməsini inkar etmir. Belə ki, Sartr və Kamyu Hitler faşizmi tərəfindən zəbt edilmiş Fransada müqavimət hərəkatının iştirakçıları olmuşlar. Lakin iş burasındadır ki, bütün sosial, o cümlədən də mənəvi problemlər ekzistensialistlər tərəfindən fərdi problemlər, onlarda iştirak etmək isə hər kəsin şəxsi və könüllü işi hesab edilir. Heç kim və heç nə insanı bu və ya digər hərəkət etməyə məcbur edə bilməz, heç bir mənəvi norma onun üzərində hökmran ola bilməz. Onun bütün davranışı və hərəkəti bu və ya digər situasiyadan azad seçmə ilə müəyyən edilməlidir. Ekzistensializm bütün mövcudatı şəxsiyyətin varlığı ətrafında cəmləşdirir, insanın həyatını isə bu dünyadakı izzətlərə münasib edir. Ekzistensia (mövcudluq) hər bir insan həyatının yeganəliyini, nadirliyini, onun fərdi taleyini, onun “mən”inin gizli dərinliklərini ifadə edir. “Olduğun kimi olmaq və ya olmamaq” məsələsinin intellektual və mənəvi cəhətcə inkişaf etmiş hər bir insanın qarşısına qoyması onun mənlilik şüurunun yüksək səviyyədə olduğunu sübut edir. Bəs bu məsələ necə həll edilir? Ekzistensialistlər şəxsiyyətin nadirliyini, onun əzəli vəziyyətində, toxunulmazlığında, sosial-tarixi kontekstə onun qoşulmamazlığının saxlanması zəruriliyində görürdülər. Lakin onlar başa düşürdülər ki, fəaliyyətdən kənarda nə cəmiyyət, nə də özünün nadirliyi ilə birlikdə şəxsiyyət yoxdur. İnsan həyatın bütün məzmununu, mənasını cəmiyyətdən kənarda deyil, məhz orada əxz edir.

Ayrıca cərəyan kimi ekzistensializmin əsası XIX əsrin böyük Danimarka filosofu S.Kyerkeqor (1813-1855) tərəfindən qoyulmuşdur. Bəziləri isə bu varisliyin XVII əsr fransız yazıçısı Paskaldan qaldığını iddia edirlər. Bütün bunlarla bərabər ekzistensializmin nümayəndələri XIX əsr rus mütəfəkkiri İ.V.Kiryeviskini (1806-1856) özlərinin ən nüfuzlu sələfi hesab edirlər. 1961-ci ildə AFR-də çap olunmuş fəlsəfi lüğətdə Q.Şmidt yazırdı: “Slavyan düşüncə tərzində ekzistensialdır və o Avropaya dahi rus yazıçısı Dostoyevskinin əsərləri vasitəsilə güclü təsir etmişdir” [2, s.4].

1974-cü ildə A.F.Skott özünün “Müasir ədəbi terminlər lüğətində” ekzistensializmi aşağıdakı kimi xarakterizə edir: “Existensialism. Latin ex(s)istere, from sistere, reduplicated from of staree to stand. Christian existensialism, infivenced by Kierkegaard, stressed the idea that in God mann may find freedom from tension. The other from, by Jean Paul Sartre and Martin Heidegger, states that “man is alone in a godless universe” [5, s.54].

“Ekzistensializm” latın sözü olub “təb gətirməyə cəhd” mənasını ifadə edir. Kyerkeqorun təsiri olan xristian ekzistensializmi insanın gərginlikdən azadlığını Allahda tapa bilməsi ideyasını vurğulayırdı. Jan-Pol Sartr və Martin Haydeggerə görə isə “Allahsız aləmdə insan təkdir”.

XX əsr Amerika cəmiyyətindəki mənəvi böhran və bu böhrana qarşı çıxan yazıçıların güclənməsi ictimai həyatda, amerikalıların dünyagörüşündə və psixologiyasında böyük dəyişikliklər yaratdı. Məhz həmin proseslərin təbiətinə nüfuz edilməsi ABŞ ədəbiyyatındakı bəzi əsas fərdi xüsusiyyətləri anlamaqda bir açar rolunu oynayır.

Ekzistensializm cərəyanı bu dövrdə ABŞ bədii ədəbiyyatında fəlsəfi-estetik cərəyan kimi özünün geniş inkişafını tapmışdır.

Dünya ədəbiyyatının müsbət ənənələrindən bəhrələnən gənc ABŞ ədəbiyyatı XX əsrin əvvəllərində özünün yüksəliş mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu sıradan təkcə M.Tven, Cek London, T.Drayzer, E.Sinkler kimi yazıçıların adlarını çəkmək kifayətdir.

İlahiyyətçi alim və filosof Paul Tillix ekzistensializmin Amerika həyatında necə rol oynadığı haqqında yazır:

“Hazırda bizim ölkəmizdə hamıya məlumdur ki, XVII əsrdə Qərbdə Paskalla başlamış ekzistensializm ölkəmizin intellektual həyatına geniş daxil olmuş, XVIII əsrdə inkişaf etmiş, XIX əsrdə inqilab etmiş və XX əsrdə özünün əsrarəngiz qələbəsinə çalmışdır”.

Ekzistensializm bizim zamanda elmin bütün sahələrində bir sistemə çevrilmişdir, hətta analitik fəlsəfə cərəyanı tərəfdarları belə bu cərəyanı haqq qazandırmışlar. Onlar formal problemlərin həlli ilə kifayətlənmir, ekzistensializmin nəticəsində və ədəbiyyatda öz real problemini həll etməsinə məhdud baxırlar.

XX əsrin 40-50-ci illərində öz yüksəlişinin zirvəsinə çatmış ekzistensializm, ədəbi-fəlsəfi bədii cərəyan kimi 1910-20-ci illərdə düzgün başa düşülməyə bilirdi. Buna baxmayaraq ekzistensializm ideyası dərinlənən anlaşıldı və rus tədqiqatçısı V.Erofeyevin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi “o, müasir Qərb ölkələrinin sivilizasiyasına və qanına hopdu”.

Ekzistensial fəlsəfi fikrinə əsaslanaraq, biz şəxsiyyət konsepsiyasını bədii ədəbiyyatda axtararaq, onun əsaslı dəyişikliklərini, əsas amalı üzə çıxarıb, tədqiq etməyə çalışacağıq. Bu nöqteyi-nəzərdən həyatda və həqiqətdə öz canlı əksini tapmış bir sıra görkəmli ekzistensialist yazıçıların öz əsərlərində irəli sürdüləri ideyaları araşdırmağa cəhd edəcəyik.

Bu termin XX əsrdə Yaspersin “mövcudiyyət fəlsəfəsi” ilə eyni zamanda əmələ gəlib. Bəzi ziddiyyətlərinə baxmayaraq, bütün ekzistensialist cərəyanlarını onlara məxsus olan “mövcudiyyət”, “ekzistensia”, “məhiyyət” və “ölüm” ideyasının əsas məsələsi hesab etmək tələbi birləşdirir. Onların hamısı “maddi” və ya “zahiri” nə isə “mənasız”, dərk olunmayan hesab edir, “real” və ya “vəcib” problemlərlə heç bir əlaqəsi olmadığından təbii elmlərə nifrət edirlər. Tarixdən, iqtisadiyyatdan və siyasətdən heç bir real və mühüm fikir götürmək mümkün olmadığını israr edərək bu elmlərə qarşı yeni neqativ münasibət bəsləyirlər.

Onlar şəxsiyyəti cəmiyyətdən ayıraraq “azadlıq anlayışını” qururlar. Ümumiyyətlə, ekzistensialistlər xalq kütləsini ümidsizcəsinə kor, nadan hesab edirlər. Yalnız ali ruhlu zadəganların anlaya biləcəyi əsl həyat tərzini qəbul edirlər.

Amerika ədəbiyyatına ekzistensializmin gəlişi haqqında danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, ekzistensializm ABŞ ədəbiyyatına Fransadan gəlmişdir.

Fransız ədəbiyyatında ekzistensializmin bünövrəsini qoyan Qabriel Marsel, daha doğrusu onun 1914-23-cü illərdə əxlaq konsepsiyası haqqında çap etdirdiyi “Metafizik gündəlik” əsəri olmuşdur. Ancaq fransız ekzistensializmi vahid olmamışdır, o, iki qola ayrılır: xristian və ateist. Qabriel Marsell xristian ekzistensializmin ən parlaq şəxsiyyətlərindən biridir. Fransız ateist ekzistensializm cərəyanının nümayəndələri J.P.Satr və A.Kamyudur. J.P.Satr öz fəlsəfi və ədəbi fəaliyyətinə qədim insanın mədəniyyətini öyrənməklə başlamışdır. O, Dostoyevskinin təsiri ilə Tanrıdan üz çevirərək onun əxlaqi qaydalarına qarşı çıxdı. Onlar hesab edirlər ki, Tanrı elementar əxlaqi kriteriyaları pozur.

C.P.Satr özünün “Şeytan və Tanrı” əsərində yazırdı: “mən özüm özümə yalnız qaldım, qərara gəldim ki, pisliliyi seçim, özüm yaxşılıq yaratdım, özümü aldatdım, özüm möcüzə yaratdım, indi öz-özümü günahlandırırıram. Belə qərara gəldim ki, bütün günahlardan xali olum, çünki mən insanam” [1, s.113].

1946-cı ildə J.P.Satr yazırdı: “Ekzistensializmin insana təsiri ondan ibarətdir ki, hər bir Adam necə varsa, özü kimi olmalıdır və o, etdiyi bütün hərəkətlərə cavabdehdir, bununla biz demək istəmirik ki, təkcə o, özünün şəxsiyyətinə cavabdehdir. İnsan özünə nəyi seçirsə, o, həmin şeyi bütün insanlıq üçün edir” [3, s.105].

Beləliklə, ekzistensializmin əsas kateqoriyası mövcudluq haqqında anlayışdır. O, son və sonsuzluq, müvəqqəti və əbədilik haqqında, insanın doğulduğu gündən öldüyü ana qədər mövcud olduğu zamandır.

Qeyd etdik ki, II Dünya müharibəsindən sonra Amerika ictimaiyyətində tənhalıq problemi özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verməyə başladı. Buna bir sıra siyasi faktorlar səbəb oldu. Düzdür buna II Dünya müharibəsi əsas səbəb olmuşdur. Lakin ABŞ-da 40-cı illərdəki sol qüvvələr hərəkətinin məğlubiyyəti, makkartizmin ölkəni bürüməsi, Federal Kəşfiyyat İdarəsinin müstəqil düşüncənin hər bir kəsi boğması da öz rolunu oynamışdır. Cəmiyyətdə mənəviyyatsızlığın belə hal alması ekzistensialist dünyagörüşünün yayılmasına gətirib çıxardı. Bütün bu səbəblərdən 40-50-ci illərdə ekzistensializm ən təsirli bir cərəyana çevrildi.

Açar sözlər: ekzistensializm, mövcudluq, şəxsiyyət, azadlıq, tənhalıq

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ерофеев В. «Остается одно произвол» Философия одиночества и литературно-эстетическое кредо Льва Шестова. Вопросы Литературы. 1975, №106, 350 с.
2. Зарубежная литература XX века (1871-1917). М.: Просвещение, 1979, 350 с.
3. Зверев А.М. Модернизм в литературе США: формирование, эволюция, кризис. М.: 1979, 690 с.
4. Лазарев В. Экзистенциалистическая концепция человека в США. Вопросы философии. 1967, №3

Айнур Алиева

ПРЕДСТАВИТЕЛИ ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМА XX ВЕКА В ФИЛОСОФИИ

Резюме

Экзистенциализм одна из тенденции, которая формировалась в философии. Представители экзистенциализма в своих научных публикациях и произведениях рассматривают проблему человеческой свободы. В статье проводится анализ творчества экзистенциалистских философов. Проявляется отношение к категориям, используемым этими философами. Подчеркивается, что самыми общими вопросами, выдвинутыми экзистенциалистами являются: смысл жизни, место человека в этом мире и проблемы выбора им себе жизненного пути.

Ключевые слова: экзистенциализм, существование, личность, свобода, одиночество

Aynur Aliyeva

REPRESENTATIVES OF EXISTENTIALISM OF XX CENTURY IN PHILOSOPHY

Summary

Existentialism is one of the emerging trends in philosophy. Representatives of existentialism have preferred the problem of human freedom in their scientific works. The creativity of existentialist philosophers is analyzed in the article. The categories used by philosophers are expressed attitudes. It is noted that meaning of life, man's place in the world and his way of life are problems put forward by existentialists.

Keywords: existentialism, existence, personality, freedom, loneliness